

Олена ДУЦЬ-ФАЙФЕР

Ягайлонський Університет / Uniwersytet Jagielloński

***А Вісла дале плыне* Петра Мурянки – автобіографія як реінвенційний міф¹**

Streszczenie

A Wisła dalej płynie Petra Murianki – autobiografia jako mit reinwencyjny
W artykule podjęta została próba symptomatycznego czytania jednego z najważniejszych tekstów w literaturze łemkowskiej ostatnich dekad – autobiografii literackiej Petra Murianki *A Wisła dalej płynie*. Ukazana została wielka machina tekstualna pracująca na rzecz mitu reinwencyjnego, który po dyslokacjach ma stworzyć nową narrację wspólnoty. Łemkowski mit działa na przekór płynącej „Wisły”, czyli ocalając symbolicznie porządek świata z ojczyzną ciągle pozostającą w Górach i obczyzną, jaką są miejsca powysiedleńczego życia Łemków. Autobiografia powstała 60 lat po mającej cel unicestwiający dyslokacji i jest świadectwem uporczywego przeciwstawienia się zdeterminowanej w najwyższym stopniu przesiedleniami polonizacji. Dedykowana sąsiadom Polakom, napisana w polszczyźnie Łemka, zawiera szereg strategicznych elementów działających mitotwórczo, a jednocześnie performatywnie. Charakterystyczne dla autobiografii paktowanie z czytelnikiem odnosi się do swoich (pakt mitotwórczy) i do sąsiadów (pakt zrozumienia i porozumienia). To, co opublikowane zostało pod hasłem: „opisać życie” jako autobiografia sześćdziesięciolatka jest przede wszystkim (auto)biografią wspólnoty zatapianej od sześćdziesięciu lat nurtem dominacyjnej odczarowanej historii.

¹ Польськоязычна версія той статі була опублікована як: H. Duć-Fajfer, „*A Wisła dalej płynie*” Petra Murianki. *Autobiografia jako mit reinwencyjny*, в: *Autobiografie (po)graniczne*, ред. I. Iwasiów, T. Czerska, Kraków 2016, с. 15-29.

Słowa kluczowe: autobiografia, mit reinwencyjny, dyslokacja, pakt autobiograficzny, (po)graniczność, własny język

Abstract

And the Vistula Flows On by Petr Murianka – Autobiography as Reinvention Myth

The article attempts to symptomatically read one of the most important texts in Lemko literature of the last decades – the literary autobiography of Petr Murianka entitled *And the Vistula Flows On*. A large textual machine working for a reinvented myth has been presented, which after the resettlement is to create a new narrative of the community. The Lemko myth works in defiance of the flowing Vistula River, that is, symbolically saving the order of the world with the homeland still remaining in the mountains and foreign lands where Lemkos were resettled. The autobiography was created 60 years after the destructive dislocation of Lemko population and is a testimony of persistent opposition to Polonisation highly determined by displacement. Dedicated to Polish neighbours and written in Lemko Polish, it contains a number of strategic elements acting in a myth-making way and at the same time performatively. What is characteristic for the autobiography – when establishing a pact with the reader it refers to his own people (the myth making pact) and to the neighbours (the pact of understanding). What was published with the aim of ‘describing life’ as an autobiography of a sixty-year-old is, first and foremost, an (auto)biography of a community which for sixty years has been drowning in the dominant trend of disenchanted history.

Keywords: autobiography, reinvention myth, dislocation, autobiographical pact, borderlands, native language

Перед більше як сто роками, на переломі віків, на переломі свого життя (тзн. доходячы до шістдесятки) єден зо спільнотовых предшественників Петра Мурянки – Миколай Малиняк (1851-1915), беручы ся за списування своїх *Зерен горушичных изъ дерева жизни*², означыл свої, будучы творіньом своєрідного пам'ятника душы діяння, мотивуючо-телеологічном рефлексийом:

Самопознание первый шагъ къ самоисправленію – Чтobъ *знать себя* доподлинно, нужно провѣрять всю свою жизнь точно, прочно и совѣстно, да, для

² М. Малинякъ, *Зерна горушичны изъ дерева жизни*, Перемышль 1910.

соблюденія могучихъ загинути въ непамяти многихъ мелкихъ а вѣскихъ почастностей, составленія цѣлости громадной картины, вѣрнаго осмотра всему тому, что перебыла и пережила душа: записывати – мысли, воззрѣнія, страданія, вести самодѣльный дневникъ; написати самому вѣрно-исподволь – **жизнь свою**”³.

Зараз по переломі наступного століття, на переломі свого життя, Петро Муранька, найвызначнійший сучасний лемківскій творця, беручы ся за подібні замірене діло, чынит телеологічну сигніфікацію в формі мотта: «*Sąsiadom naszym Polakom, z wiarą, że zechcą przeczytać i spróbują zrozumieć*»⁴. Впис симптоматычні керункуе, фокусуе того, што ест принципом автобіографічного пакту в клясичным вказаню Філіпа Лежена⁵ – порозумліня, зрозумліня, переказу і рішучо чогоси більше, в урухомліня чого запригат Муранька цілу «армію і флоту» реторичных середків і біографічных подій, трудячы ся цілым собом таким, як го портретувал Мечыслав Мончка:

Oto Petro Murianka, człowiek niepokątej postury. Kiedy mówi albo pisze o swoim małym narodzie – rośnie, emanuje, rozsadza go wewnętrzna siła, jakieś tęsknoty, bóle i radości śpiewne. Może je rozumiem, jednak tylko on czuje. Są chwile, gdy śpiewa głosem pulsującym, mocnym i dotkliwym jak bezchmurne niebo w Beskidach. (...)

Oto Łemko. Przywiązany do narodowej historii i wybiegający w przyszłe lata. Wsobny i otwierający się, Daje nam właśnie to, co ma najlepsze⁶.

(По)граничність

Границі і погранича, якы сут урухомляны в процесі і самы урухомляють процес автобіографічного пактування, проходят гев на вельох рівнях. Сам етнічно-культуровий ґрунт, лемківскій, ест незаперечно пограничным явиском. Граничны сут роки біографісты і то не лем в метрикальным, ци розвительным значыню, але предо вшыткым в значыню сутьовым

³ Там же, с. 2.

⁴ P. Murianka, *A Wisła dalej płynie*, Krynica-Legnica 2007, с. 5.

⁵ P. Lejeune, *Le Pacte autobiographique*, Paris 1975, *Collection Poétique*, 14.

⁶ ММ, (*Oto Petro Murianka...*), в: P. Murianka, *Suchy badył*, Nowy Sącz 1983, задня окладинка.

для той границі, яка рішат, же автобіографія Малиняка єст погранична в значыню свідчыня/ свідoctва особистого і рівночасно культурового, а автобіографія Мурянкы єст вызваньом⁷ вызначеным границьом макротравмы тырвального, розшыреного тыпу. Том, яку вызначыла Вісла, оператывні схоснувана до діянь розділюючых, розлучаючых, трансформуючых, затопляючых, переміщаючых в таким значыню, як може тото робити ріка, бистрина, стихія, міц, сила, символ, власт.

Wisło, Wisło, królowo polskich rzek – czemu twoim właśnie imieniem ochrzcił ktoś jedno z najohydniejszych przestępstw tysiącleci, «akcję» – najboleśniejszy nasz ból, nieskończony smutek mamy, taty, Jarosia, mój? Wszystkich tych Rusnaków, których nie przywołałem z pamięci. (...) Czemu twoim właśnie imieniem? Czy tym nie upodlili ciebie, Wisło? I jeszcze bardziej, już podłego, samego siebie⁸?

Адже *A Wisła dalej płynie* то з єдної страны пакт травматичний, котрий за основу ма не лем подію граничну, як то вызначат в своїй концепції Анджей Зєнєвіч⁹, але і започаткуваний ньом процес (пост)граничний, евокуючий опозиційну героїчність в формі етосу тырвання спільноты, котра діє в механізмі – і то з другої страны – пакту мітобіографічного, в специфічній для него формі міфу реінвенційного.

В постколоніальным дискурсі міцно підкрислят ся стисле повязаня дислокації, переміщыня, выкореніння з конечністю довершыня реінвенції, запрезентуваня себе (спільнотового) в змінєній формі, зреляційнуваній з новым місцьом, вынайдіння нової форми інвенції, експресії – в языку, наррації, міфі¹⁰. Коли адже Малинякови «зерна горушычны из дерева жызни» мали послужыти до познання, уформуваня, зрозумління і автопрезентації себе вполни дозрілого по половині жытя, то Мурянка, входячы в свої граничны роки, стоял перед вызваньом – парадигмового збіографуваня неперестанного плыніня себе/ своей спільноты, проти течыню дале (фурт) плынуchoй Віслы. Граничным бо вызваньом

⁷ Хосную гев терміны введєны і сконцептуалізуваны Малгожатом Чермінськом в праці: M. Czermińska, *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*, Kraków 2000.

⁸ P. Murianka, *A Wisła dalej płynie*, с. 204.

⁹ A. Zieniewicz, *Odmiany paktów autobiograficznych w literaturze XX wieku*, в: Тот же, *Pakty i fikcje. Autobiografizm po końcu wielkich narracji (szkice)*, Warszawa 2011, с. 54-70.

¹⁰ См. *Dislocation*, в: B. Ashcroft, G. Griffiths, H. Tiffin, *Key Concepts in Post-Colonial Studies*, London-New York 1998, с. 73-75.

для переселеної, в заложню тотальні викоріненої зо свого простору спільноти, було найти/ викреувати зобов'язуюче оправдання для свого дальшого тырвання. Што очывидне, можна го было формувати лем в міфічным порядку, котрий – як знаме за Лешком Колаковскым¹¹ – дає можніст раджыня собі зо звіданнями і пересвідчынями беручыма ся з потребы пережываня світа як сенсовного і цільового, постеріганя го як продолжаючого ся і з потребы віры в тырваліст людских вартости. Повыселенчий механізм реінвенційно-міфотворчий в лемківскым дискурсі розвивал ся предо вшиткым в орально-рытуальній когеренції¹², по 1956 р. поступенно, хоц в ограничений спосіб, зміцнюючы ся текстуальні, головні ліричныма формами¹³.

В тот модель влучыл ся на початку 70. років ХХ ст. Петро Трохановскій (пізнійший Муранька) – диспонент вельох талантів і такой особовости, яка рішала о надзвычайній ефектывности і силі символу- і міфотворчій на основі рідного культурового простору. Наполнены до найвысших границ емоціями лірики Мураньки уформували цілий автопрезентаційний напрям в лемківській повыселенчій ліриці¹⁴, в якій домінантом ест біль, возникаючий з незгоды на заныканя, з жажды тырвання. Незалежні од формы ліричного підмету (індивідуального або збірного) емоції сут спільнотовы, властивы «нам», народови особливі досвідченому, тзн. згідно з аксийомом Макса Вебера¹⁵, розпознаючому ся (як каждый етнічний конструкт) в парадигмі народу выбраного – з приказаньом споминай і памятай.

Тот ліричний напрям уформувал барз міцно до тепер діючий, так текстуальні, як і рытуальні (лірика совершенно служыт урухомляню і збогачаню спільнотовых целебрацій в виді конкурсів рецитації, мобілізуемых перформансів, самоідентыфікаційных закликів і госел)

¹¹ L. Kołakowski, *Obecność mitu*, Warszawa 2003.

¹² В таким значыню, яке допрецизувал Ян Ассманн: J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, пер. А. Kryczyńska-Pham, Warszawa 2008.

¹³ В 1956 р. основана была мінімальна публикаційна форма для лемківских текстів в виді «Лемківской Сторінки» в українськым часописі «Наше Слово». См. *Ци то лем туга, ци надія. Антологія повыселенчой лемківской літературы / Czy to tęsknota, czy nadzieja. Antologia powysiedleńczej literatury łemkowskiej*, ред. О. Дуць-Файфер, Лігниця / Legnica 2002.

¹⁴ H. Duć-Fajfer, *Główne nurty współczesnej poezji łemkowskiej*, «Roczniki Humanistyczne KUL» 1994, т. 42, з. 7, с. 184-200.

¹⁵ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, пер. D. Lachowska, Warszawa 2002, с. 311.

реінвенційний міф. Його ядро сили установлює етос тырвання, основує ся на льокуваню вшитых повиселенчых подій в бінарным опозиційным укладі: Лемковина – сакрум; чужына – профанум. Названя того напряду автопрезентаційным взяло ся з примет сутьово одріжняючых го од скорійше уформуваных повиселенчых поетыцкых напрямів, котры інтегрували реінвенційні спільноту подля ізоляційного, оборонного принципу, накеруваного ретроспективні. Лірична автопрезентация то форма перекрочыня границі страху або границі тіни по травмі і по запертым терапевтычным діяню реінтеграційным, ісцілюючым, можливим до довершыня лем в світі, котрий не ранит¹⁶ (чому служыли скорійшы поетыцкы напряду). Прото автопрезентация, отворена на зовнішнє середовиско, головні на світ, котрий зранил, могла уформувати ся аж з початком 80. років, запераючы ліричний етап реінвенції формом, котра оперуючы ліричныма середками, рівночасно ставлят підбудову під новы середкы розумліня, переживаня і выражаня себе спільнотового. Таке, яке містят ся в заложыню автопрезентаційности, стисло прецін повязаной з пактуючом з чытательом автобіографіюм.

На автобіографію, біографію, особистий документ в лемківській літературі пришол час в 90. роках ХХ ст. Процес розвита того жанру мал лєню подібну до той, яка зарысувала ся скорійше в ліриці – од внутрішніх форм, які ісціляли памят, были свідоцтвом дрібницьово і старанні документуючым долю – симптоматычні, *Нашу лемківску долю*¹⁷, *Жытя Лемка*¹⁸, *выселєня*¹⁹, *мойого народу*²⁰ – глядаючых адже порядку-сути в доли спільноты (бо так мусит діяти міф), по форму, яка становила в головній мірі вызваня, пактуючу з чытательом зовнішнім, не вписаным в лемківску долю, а прецін так для той долі важным.

Вертаме адже до дале плынуchoй Віслы, тзн. до того як діє, як пактує, яким языком выражат ся автобіографія Муранкы.

¹⁶ A. Zieniewicz, *Pakty i fikcje*, с. 65.

¹⁷ R. Chomiak, *Nasz łemkowski los*, Nowy Sącz 1995.

¹⁸ Т. Гоч, *Жытя Лемка / Życie Łemka*, Зиндранова 1999.

¹⁹ A. Barna, *Z pamiętnika wysiedleńca. Wspomnienia*, Legnica-Wrocław 2004.

²⁰ J. Pawełczak, *Wspomnienia moje o tragedii mojego narodu*, в: *Mniejszość w warunkach zagrożenia. Pamiętniki Łemków*, ред. W. Sitek, Wrocław 1996, с. 116-122, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 1821.

Я – вы – мы, то значыт пакт достоменностьовий

Хоц в автобіографії не все находиме я граматычне, то все глядаме я референційного. Кым оно ест, або яким хце ся оно вказати? Муранька знаний ест з того, же для більшой силы і правды переказу (бо не о кокетерийну скромніст гев іде), часто послугує ся реторичні кымси/ чымси непідважальным, сутьовым, авторитетом, субстанцияльным еством:

А то
же пишу

То лем
Лемковина
пришла гу мі колиси
дітхнула мойого серця
повіла
пиш²¹.

В його автобіографії довершат ся тото в деякій ступени подібні. Хто-си – може і не так сутьовий як Лемковина, але напевно значучий – добрий приятель, што важне, Поляк, дає му імпульс, призволяня, намавлят:

Mój dobry przyjaciel Antek Kroh rzekł do mnie kiedyś:
– Opisz życie.
– Chodzi ci o moje życie? – spytałem.
– Tak, jesteś jednolatką Akcji «Wisła», opisz swoje dzieciństwo, swoje życie
– odpowiedział, – ale weź się do tego teraz, zaraz, bo później może być za późno.
(...)
Co jest do opisanie w takim małym życiu, no co²²?

А прецін вродити ся в 1947 р. і то так, же «Tak niewiele brakło, by urodziła mnie tam, na Wojennym, tam gdzie na skrzydłach powracała, kiedy jej Capek mnie wyrzucił. Nie zdążyła mnie tam urodzić, nie zdążyłem się

²¹ П. Муранька, *Рекомендация*, в: тот же, *Як сокіл воды на камени / Jak sokół wodę z kamienia*, пер. В. Dohnalik, Warszawa 1989, с. 115.

²² P. Murianka, *A Wisła dalej płynie*, с. 11.

Tam urodzić»²³, то ситуація чисто порогова, значуча, виріжняюча. Подібні як родинний міф, псалтырєва ворожба о двох сынах: «Wiele już przeszedł kobieto i wiele jeszcze przejdiesz, ale dochowasz się dwóch synów i w wielkim szacunku będą ich mieć ludzie»²⁴. Книжка вказує ся в 2007 р. 60 років по ноній події «[zdarzeniu – О.Д.-Ф.] przy którym żadnego Anno Domini podawać nie trzeba, bo zapamięta się do grobowej deski»²⁵ з причини шістдесятьорічного автора, котрий єст на таким етапі дозрілости, же по молодости, формуваній ліричній, входить він в біографістичний час. Коли вірити його наративі, то не входить, лем піднімат ся якісого вызвання повинности, жебы «nie było za różno».

Часова паралельність жытя єдиниці і проходячого окрисленого наголовком процесу творит гев симптоматичну двозначність і злучність оного «za różno». Пишучий на переломі віків свою глибоко інтровертивну автобіографію Малиняк, стремил гу самосовершенню. Фінал його жытя – в лагрі для інтернуваных в Талергофі²⁶, де была вязнена праві ціла лемківська інтелігенція – не ставлял го уж перед вызваннями започаткуваного товды процесу уничтожыня. Тоты явили ся в формі повинностьового імперативу тым, якы остали по Талергофі, по Віденьскым Процесі, по постфльориньскым процесі і дальшых актах конфронтуваня лемківської достоменности з політичныма чынниками выключаючыма тоту достоменність. Спадкобрания повинности спільнотового тырваня стало ся особливим вызваньом по уничтожаючых етнічний простір выселінях 1945-1947 років²⁷. Вроджений в 1947 р. Мурынка взял на ся ролю символічного спарадигмуваня жытя і тырваня наперекір. Його автобіографія то реінвенційне діяня, маюче утримувати спійність і тырваліст перетятого «Віслом» світа. Конфронтувати ся она мусит з наступствами «плыніня»

²³ Там же, с. 28.

²⁴ Там же, с. 24.

²⁵ Там же, с. 28.

²⁶ Был то австрийскій концентраційний лагерь в місцевости Талергоф (тепер в тым місци єст льотниско) в Стирії, де в роках 1914-1917 вязнено бл. 6 тыс. підозрєных о проросійскы симпатії осіб, в тым бл. 2 тыс. Лемків. См. *Changed by Thalerhof*, [он-лайн:] www.youtube.com/watch?v=n6Q6SRbDQic, 30.09.2017; *Первая мировая война. Концлагерь Талергоф и Терезин*, [он-лайн:] www.youtube.com/watch?v=UJu_QylrFJI, 30.09.2017.

²⁷ Хоц тоты факты сут уж дост добрі знаны, припомну лем, же Лемкы были в роках 1945-1947 до цна выселены зо своей етнічной Отчызны і розшмарєны в бл. 70% на території України (1945-1946), а в 30% рєштї на понімецкых землях в Польщи (1947). Підданы тіж были вельом рєстрикціям і асиміляційным механізмам. См. H. Duć-Fajfer, *Być Lemkiem w PRL-u*, «Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne» 2001, з. 36, с. 141-172.

і варувати, жебы сціяна і сохранияна символічна реальніст не остала пірвана быстрым течыньом і затоплена безповоротні. Тому ма служыти автобіографія – самопознання – свідоміст – достоменніст. Коли вписати тото варування, жебы не было «за різно» в старунок прыяеля, не Лемка, отрымее основу віры Муранькі в тото, же «*zechcą przeczytać i spróbują zrozumieć*». Несмотрячы на граматычну форму, то не они, лем вы – сусідове Полякі. Отворіня свойого світа з віром то акт на свій спосіб детермінаційний, по части магічний, бо «*wiara góry przenosi*», як вельо раз вказує і підкрислят автор на основі подій з біографії. Нашы сусідове – люде вказаны в тексті в різних ситуаціях і явлінях, як особы значучы, в вельох ролях ці функціях, оддзеркалюют уклад залежности і повязань – складний, амбівалентний. Они, як спілтворці повісяляной реальности, влучены нероздільні в лемківскій простір, стають ся барз важны, сут так выполніньом, як і дзеркалом, а тіж мобілізуєчым до вызначаня границі чынником. Барз часто сами тоту границу вызначають, доводят до конфронтації. Сут зріжницюваны, пришли на землі над Шпротавом з різних сторін. Мож повісти, же Муранька посвячат ім в своїх споминах што найменше таку саму, як і не більшу увагу, як і своїм, вказуючы власне розумління скомплікуваного етнічні світа, котрий не ест чужий, лем переникаючий ся подля конфронтаційного принципу. Для приміру урывок:

I ja pogałem na Najgut krowy. I wygnali tam jeszcze sąsiad Bania i Waran i Poracz i Słojko. I Zinciuk był (...) Zaczęli se ze mnie wyszyrki stroić, nie wiem po co i za co. A to, że taki kurdupel, że mnie Cygany zgubiły, że nawet nie Rusin, że mnie tato z Białej, do której kaczki srały wyłowił. I ta Biała najbardziej mnie znerwowała. (...) Wybaczył bym im i kurdupła i Cyganów, ale to mnie zabolalo. I gdy mi jeszcze nie dawali spokoju potem, powiedziałem:

– A, mówcie mi co chcecie, tylko mi Lachu nie powiedzcie.

Ucichło. Ucichło tak, zdało mi się, że słyszę jak Leniwka płynie, choć jakie tam jej płynięcie.

Pierwszy wstał Poracz. Rozkraczył nade mną długie, chude nogi (...) i wycedził:

– Jak ci psypierdole, ty rusińskie szczenię... (...)

Ale nie przypierdolił. Na moje i swoje szczęście. (...)

To prawda, że słońce wysoko już było i że czas już był zganiać statek do drogi. Dość, że wstali wszyscy. Jeszcze Antek Waran – pamiętam, że to on, bo to mnie strasznie przestraszyło – dopowiedział:

– Dowie się pan Łakomski, jak cię ojciec wychowuje,

Czy można było znaleźć straszniejsze zastraszenie niż panem Łakomskim? Kto z uczniów nie znał jego bambusa? (...) ²⁸.

Czekałem na apel w poniedziałek, ale nie wywołano mnie przed idealnie ustawiony dwuszeręg (...) Rozeszliśmy się do swoich klas. Nie wiem już, bo to już lata, czy była to pierwsza lekcja, dość, że to był polski. I pani Łakomska zamiast rysować kolorowymi kredkami krasnoludki na tablicy, zaczęła opowiadać piękną legendę o Lechu, Czechu i Rusie. Mówiła długo, aż przyszła ku temu, że Lach, choć tak nazywano Polaków na wschodzie, tam gdzie jest teraz bratni Związek Radziecki, to nie jest nic obraźliwego. (...) Nie patrzyła na mnie, ale czułem, że patrzyła. Wiedziałem, że Antek Waran był jednak wczoraj u Łakomskich ²⁹.

Важність «вы»/ «они» бере ся головні з його важности для «мы». Нее вантпливости, же гра в тым тексті веде ся о «мы», для його саморозпознавання і уміцнення в поставах едичи, міфах і легендах. Совершенно уявлянт ся гев теза Зеневича односяча ся до автобіографічного пакту: не ест важне в того тыпу текстах хто смотрит, лем кым смотрит, прото же таке смотріня ест міцно закорінене в збірних емоциях ³⁰. Прикликаны вельо раз, в ріжных ситуацях: отец, мати, брат, уйкове, близша і дальша родина, сусідове, камаратя – з імена, назвиска, персональні зарысуваны, сут Лемками. Што то значыт? Памят і облігацию. Хоц Мурынка старат ся не монументалізувати, прикликуючы барз ріжны і специфічны ситуации, в яких дана персона зо своїх утырвалила ся му в памяти, то поставы, праві без вынятку, вынесены сут з якісого етосового взору уформуваного іщы ТАМ, в Горах, і перенесеного ту, на чужыну, як капітал до мірняня ся з новом реальністю:

A przy tym każdy przecież wie, że jedno ogniwo w łańcuchu ani nie zabrzęczy, i też – że nie można je, te ogniwa podzیرgać tak choć-jak, dwa, trzy ku jednemu, bo czemu by to miało służyć. Że wszystko ma swój porządek, a w tym porządku i cześć ludzka i uszanowanie zatracić się nie może.

²⁸ P. Murianka, *A Wisła dalej płynie*, s. 71-72.

²⁹ Там же, с. 74.

³⁰ A. Zieniewicz, *Pakty i fikcje...*, с. 61.

Tacy byli kiedyśni chłopcy (...) chcieli zdławić to, co ich dławiło, śpiewaniem. Tacy byli nasi z Gór. Choć im się nieraz i być nie chciało, ale umieli być. I każdy coś umiał...³¹.

Nie mógł przeboleć Orest śmierci syna. Nieraz w rozmowie z moją mamą wracał do tej boleści. A mama starała się rozwieść go, rozgonić ten jego smutek:

– No to, trudno, brate, na wszystko woła Boża.

– No, ta tak, sestro, tak...

Tak sobie pięknie na «siostrę» i na «bracię» mówili, choć przecie siostrami były tylko mama z nonaszką, Orestową żoną. I to dalszymi siostrami, po dziadkach. Ale to nic nie szkodziło. Ludzie powinni do siebie ładnie mówić, tak po ludzku, jak Bóg przykazał. I wszyscy, każde z osobna, powinni coś umieć. Żeby się jedno drugiemu przydać³².

Сам вельо раз прібуде дати доводы власного безальтернативного вкореніння в архетипы тамтой землі, на котрій не здолял ся вродити, все діючы в граничных, конфронтаційных, вымагаючых окрисліня ся ситуюціях. Обнимают они актами солідарности і своерідного героізму вшыткых своїх, в діаспорійных обставинах вызначаючы достоменностьовы дороговказы. Часто сут то символі ріжници, сутьовы знакы окремонности, як нп. форма крещыня ся од правого рамена начынаючы. В тексті прикліканий єст епізод з лекцій релігії, в котрых брали тіж учасť лемківскы ученикы, віроісповідаючы східне християньство. Проба введіння през катехету коректы способу крещыня ся принесла солідарну реакцію:

– Piotruś, źle się żegnasz – i chwycił mnie za rękę, by pokazać, z którego na które ramię powinna wędrować.

– Tak nauczyła mnie matka.

– To źle cię nauczyła

– Moja matka jest mądra, moja matka nie mogła mnie nauczyć źle.

Nie czekając na jego mądrości, wrzuciłem zeszyt do tornistra i skierowałem się w stronę drzwi.

– Piotruś wracaj, w końcu możesz się żegnać jak chcesz.

Ale ja nie wróciłem. Kiedy u drzwi zezowałem okiem na klasę, swój tornister pakowała Sandra Madzelan. Kiedy staliśmy już przed szkołą dołączyła do nas

³¹ P. Murianka, *A Wisła dalej płynie*, s. 45.

³² Там же, с. 46.

reszta uczniów – Łemków – również polanian – grekokatolików. To była nasza ostatnia lekcja religii.

Dziś po czterdziestu kilku latach, nie bardzo mogę zrozumieć – jak stać mnie było na taką reakcję. Zdaje mi się, że to nie byłem ja – dziesięcioletni chłopiec. Nikt mnie też celowo nie przygotowywał na taką ewentualność. To były wszystkie te dni pochyłonych, ale nie upadłych ludzi, zapłakane, ale pełne wiary oczy matki, to były Hnatowe skrzypce, które chociaż nie grały, ale tak naprawdę nie można było o nich powiedzieć – że milczą.

Jakże Wam jestem wdzięczny wszyscy, gdziekolwiek żyjecie i Ci, którzy odeszliście (...). Że niby za co?

Że poszliście z tamtej klasy nie za mną? Że poszliście za sobą, za swoimi dniami, ale poszliście³³.

З основного принципу знатя, же автобіографічна достоменність одосит ся до достоменности автора, нарратора і головного героя. Єднак, як то підкрислят Лежен, повязаны сут з тым ріжны проблемы³⁴. В тым припадку в достоменностьове поле входят тіж автобіографічны постаті, які мают ключове значыня для цілого автобіографічного пакту.

Каждий ма свій власний язык

Мурянка, котрий свого часу написал прекрасну апологію лемківського языка:

Piszę po łemkowsku. Wprawdzie pierwszą swą rymowanąkę napisałem po polsku, wprawdzie los (...) tak zrządził, że nauczyłem się rosyjskiego i ukraińskiego i w tych właśnie językach stworzyłem pierwsze rzeczy, które umownie można nazwać wierszami. Wcześniej jednak zrozumiałem, że wszystkie te uczone i wielkie języki za małe są, by poprzez nie oddać, wypowiedzieć łemkowski ból, tęsknotę i wszystko inne...

Piszę po łemkowsku, bo w każdym innym języku łemkowskie symbole, synonimy i cała obrazowość stają się drewniane. Piszę po łemkowsku, bo w moim odczuciu tylko po łemkowsku sokół naprawdę cierpi z godnością, jodła szumi

³³ Там же, с. 99-100.

³⁴ P. Lejeune, *Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*, ред. R. Lubas-Bartoszyńska, пер. W. Grajewski, S. Jaworski, A. Labuda, R. Lubas-Bartoszyńska, Kraków 2001, с. 24.

tęsknotą, a pieśń szuhaja jest niepowtarzalna. Piszę po łemkowsku, bo brzmi on dla mnie najpiękniej.

I dlatego jeszcze pisze po łemkowsku, że jest to język mojej matki i mojego ojca. Bo jest to język mój i moich dzieci³⁵,

свою автобіографію написав польським мовою. Не єсть то випадковий факт, при іншому бо виборі не мало б сенсу вступна і інтенційна деклярація. Коли ся вірит і ма надію, же «zechcą i spróbują», то треба того уможливити, хоць бы лем самым вибором мови. Як адже писатель выдвинул ся з дилеми самозаперечення? Цитуваны урывки уж хыбаль засигналізували нон мовний вибір Мураньки, о котрым так бесідує рецензуючий книжку Збігнев Сятковскі:

wybrał język polski jako wehikuł komunikacyjny tego tekstu (...) Wiele razy mówił sam, słyszałem to od niego wciąż, że to jest napisane po polsku, ale to nie ma być polszczyzna, podręcznik powie, ogólna. Potoczność każe powiedzieć – literacka, a obyczaj redaktorskie każą powiedzieć – poprawna. (...)

Ten po polsku napisany tekst nie jest napisany w polskiej polszczyźnie, jest napisany w polszczyźnie polskiego Łemka. A co to oznacza? A to oznacza świadomość literacką, bardzo skomplikowaną w istocie konstrukcję podmiotu mówiącego. Narratora, a może nawet lirycznego podmiotu. Ponieważ ten epicki tekst o sobie – życie moje – jest w istocie bardzo lirycznym tekstem³⁶.

Без вглубляння ся в теоретичны тексты постколоніального дискурсу автор, з полным свідомістю того акту, довершат своєрідне насильство, протиставляя ся літературному польському мові, жебы выразити себе, перенимаючого комунікаційне нарядя, але діючого в його границях на свій спосіб. Довершаюча ся гев гра *appropriation* і *abrogation*³⁷ ма сутьовы ефекты так для польськомовного читателя, отримуючого доступ

³⁵ P. Trochanowski, *Słowo Łemka o sobie i swoim narodzie*, „Regiony” 1987, ч. 2-4, с. 5-15, гев с. 14.

³⁶ Z. Siatkowski, [Вступ], в: P. Murianka, *A Wisła dalej płynie*, с. 7-8.

³⁷ Тоты два основны понятия з постколоніального дискурсу означают стратегію завоювання або одшмаріня мови колонізатора, які служат перенятю контролю над тьма аспектами імперіального/ домінуючого мови (культуры) – як нп. раціоналізм, логіка і аналіза – котры можут быти хосенны або некорыстны (як нормативна форма) для выражання власной культуровой і соспільной достоменности. См. B. Ashcroft, G. Griffiths, H. Tiffin, *Key Concepts in Post-Colonial Studies*, с. 5-6, 19-20.

до можливої непольскости польского языка в цільовій демонстрації єй непольского хоснувателя, як і для лемківскоязычного читателя, котрий досвідчат присутности власных норм в границях, здавало бы ся, непідважальної центральної нормативности. Не сут то лем власны імена, топонімы, культурова і просторова термінологія, wypowiedi в виді мовы незалежної, але тіж ріжны специфічны для лемківского языка окрисліня в обшыри наратції, фразеологізмы, синтаксисовы конструкції. Часом остає влучений комунікат свідомости переносыня лінгвістичных конструктів медже языками: «I wzięli stryka Mytra milicjanci. I odwieźli go do kamieniołomów. I nie było go chyba z rok. Ale to – tym! Aha! Wziąłem to powiedzenie: Ałe, toto – tym nie od siebie, a od nonaszka Oresta»³⁸.

Специфіка етнічного языка єст єдным з фокусів послідовні схоснуваных в автобіографії. Наберат він особливі синергійной силы в получению з інчыма традиційныма фокусами, якы Муриянка влучат в барз натуральний спосіб, здавало бы ся, інтуїтивні. Находиме гев оповідання, в яком місценазвыник «я» означат так нараттора дорослого, як і бесіду ючого дітячого героя з давных років; хоснування мовы позірно залежної; скриночкову наратцію, а предо вшыткым, совершенно експонуюче специфіку лемківского языка, схоснування примет бесідуваного языка, так в авторській наратції, як і в часто введжених диалогх. Приведу урывкы wypowiedi як примір перениканя ся наратційных рівнів для осягніня зміцненого емоційного ефекту:

To było na Wielkanoc, właściwie – na Welykden. Na pierwszy Welykden na tej ziemi (...) poszła mama z koszem do cerkwi, do Michałowa, do tej cerkwi zrobionej z karczmy tam, gdzie gilzą armatnią dzwonili. Poszła mama do cerkwi, bo trzeba było poświęcić to pierwsze wielkanocne jadło, ale bardziej chyba jeszcze zato, że tęskniła za cerkwią, za tym śpiewem wielkim *Chrystos Woskrese*, który wydobędzie się z ludzkich dusz i popłynie górami... Nie – nie górami, ale przecież popłynie. I przywoła, na pewno przywoła nadzieję – że WSZYSTKO może się odrodzić. Chrystus zmartwychwstał, i kiedy zobaczy, kiedy usłyszysz, że nawet tu – na tej dalekiej, niedobrej ziemi nie zapomnieliśmy o Nim, na pewno da nadzieję, ulży jej bólowi, weźmie z głowy ten wielki szum, jak huk Sochowa w czas wielkiej burzy. (...) Ale już po paru kilometrach buty okazały się bardziej ciasne niż były. I kosz wielkanocny okazał się bardziej ciężki niż był. I do tego jeszcze

³⁸ P. Murianka, *A Wisła dalej płynie*, c. 41.

– ten wielki szum... (...) I kiedy mama buty zdjęła i szła boso, zostawał jeszcze ten szum... Boże – myślę sobie dzisiaj – czemu byłem jeszcze tak mały, czemu miałem dopiero osiem miesięcy, czemu nie mogłem krzyczeć: Ty wielki-mały chamski świecie – czemu tak męczysz moją Matkę, czemu zabrałeś, wydarłeś Jej – Jej ciepłą drewnianą cerkiew i gonisz Ją do odrapanej zimnej, kamiennej karczmy, gonisz po tej dalekiej, obcej, wstrętnej ziemi... Gdybym tak mógł ty wielki-mały, chamski świecie, gdyby moje rączki nie były takie niemocne, wydrapał bym ci oczy, żebyś słońca nie widział, wydarł bym ci język, żebyś nim nie kłamał. Uszy... Uszy bym ci zostawił, żebyś słyszał – co ci powiedzieć muszę, żebyś słyszał ciężkie jak głąz westchnienie mojej Matki...³⁹.

Подібны наративно-языковы фокусы локують ся в тій автобіографії понад артистичными, а навет понад автореференційными цілями. Стремлят в напрямі послідовні выбраним през Мурянку, о котрым Сятковскій твердит, же «mało kto wybrał aż tak jaskrawo, aż tak bezapelacyjnie»⁴⁰.

«Každy ma swoje mity»⁴¹

Выбором Мурянки єст реінвенція – зрозуміня, выкреуваня, концепція себе (своей спільноты) по переміні. Родит ся очывидне звіданя, ци бесідуваня о тырваючій шістдесят років реінвенції не єст надужытьом в однесіню до того понятя. Наголовок автобіографії вміщат того, што дослідника процесів, якы заходять в повыселенчій лемківській достоменности накланяють до нетыпового хоснуваня окрисліня реінвенція. «Вісла» то не акція сперед шістдесятьох років, она дале плыне, то реальніст з вчера, з днес. Ансамбль журналістів з ЗША, котрий приготавливав фільм о акції «Вісла» в пережыттях лемківской соспільности⁴², был в великом зачудуваню, досвідчаючи невіргодной актуальности той події в памяти сучасных Лемків. Журналісты бесідували, же для каждого оповідаючого

³⁹ Там же, с. 26-27.

⁴⁰ Z. Siatkowski, [Вступ], с. 6.

⁴¹ P. Murianka, *A Wisła dalej płynie*, с. 15.

⁴² Фільм під наголовком *Even Tears Were Not Enough / Аж і слезы не старчыли*, вырежысерований през Джона Рігетті і Марію Сільвестрі, сфінансуваний през John & Helen Timon Foundation з ЗША, мож обзірнати на сайті YouTube адресом: https://www.youtube.com/watch?v=_JCGkBiRZVA.

діяло ся тото гейбы вчера. Чудувал іх тіж брак бунту, злости, протесту на тот акт насильства, котрых ся сподівали при прикликуваню тамтых подій.

Міф, в котрым ісцілят ся лемківска спільнота по 1947 р., то «znalezienie porządku życia», што єст преці задачом автобіографізму (як твердит Лежен). Описуючы жытя, як робит то Мурянка, з глубокым достоменностьовым вкореніньом в міфы спільноты, при єдночасным креуваню актуальных міфів і емоций, вводит він, ци дозволят остати Лемкам в міфічным порядку, находячым сенс, лад і вартости в поставах і діянях, узнаваних за безсенсовны в світі одчаруваным. Американьскы асиміляцийны теорії⁴³ закладали, же так стратегічні проведена асиміляцийна акция, яком была акция «Вісла» осягат полны ефекты по даде з тридцетьох, тридцет пятьох роках. Коли по шістдесятьох роках од оного літа, «przy którym Anno Domini podawać nie trzeba» возникают тексты в роді Мурянковой автобіографії, треба прийняти, же реінвенцийний міф діє зо жданим ефектом. Не мож єднак не дізрити фактів, яки стоят, може быти, при джерелах приятельского напмніня: «bo różniej może być za późno».

Мурянка під гослом «Každy ma swoje mity» комунікує свідоміст і потребу приносячу ефект стрітіня ся в його автобіографії міфів родинных, спільнотовых і того головного, котрий стандардово окрислят ся як міф втраченой отчизны, а нестандартдово мож бы достеречы го як міф ісціляной отчизны.

Серед **родинных міфів** находиме і прикликаний уж міф о псалтырьовій ворожбі і міф о одзысканю мовы през малого Петруся, котрий выпал з колыскы, міф о скринці, яка впала на голову бремінной Александры – матери Петра в часі выселеного транспорту, о привезеній з Гір корові Лысавій, котра не зрозуміла долины над Шпротавом і підупала на здоровлю (каправіли їй очы) міф о плачучых стінах камінного дому і вельо інчых. Характерне в міфотворчій наратції Мурянки єст бесідування о одчутях предків (але тіж елементів свойого світа) як о своїх власных, полна актуальніст і непереміняльніст тых одчуть, безперерывна актуалізация, хоц довершена текстуальні, діюча як ритуал.

⁴³ Найбарже класичны з тых теорій то примірни: N. Glazer, D. Moynihan, *Beyond the Melting Pot. The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians, and Irish of New York City*, Cambridge, Mass. 1963; M. Gordon, *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion and National Origins*, New York 1964; Ch. Price, *The Study of Assimilation*, в: *Migration*, ред. J. A. Jackson, Cambridge 1969, с. 181-237, J. M. Yinger, *Toward a Theory of Assimilation and Dissymilation*, «Ethnic and Racial Studies» 1981, т. 4, ч 3, с. 249-264, [он-лайн:] <https://doi.org/10.1080/01419870.1981.9993338>.

Спільнотовы міфы радо прикликуваны през Мураньку, послідовні будуют на основі приводжених меджепоколіньовых переказів візію історії, в котрій нп. «przyjaźnili się bardzo, bo Staszek nie sprzeczał się z jego wiarą, bo jak powiadał i jak powiadał jego dziadek – oni w Białym Dunajcu też kiedyś, bardzo dawno temu, byli starej wiary»⁴⁴, «Jakże mógł nie powiedzieć jej o tym, że kościół w Kamionce był niegdyś cerkwią, kiedy jemu nie zapomniął o tym powiedzieć jego tato Wasyl a i dziadek Wanio»⁴⁵. Находять ся гев і барже актуальны, але в рівній ступени мітизуваны переказы о Фльоринцкій Республіці, о Талергофі, о Святомученику Максимі Сандовичу і цілий репертуар подій, котры мают творити історичну свідоміст спільноты, паралельну до інчых візій історії.

Вкінці міф ісціяной отчызны будуючий цілу реінвенційну махіну подля подібного принципу як інчы міфы, маючий створити деяку понадчасовіст, парадигматычність, сталий порядок, уклад сакрум-профанум, віру в незмінніст вартости і предо вшыткым віру в сенси віры: «Boże – jak wielka jest wiara, jak wiele znieść w stanie jest człowiek, któremu wiara pozostała»⁴⁶.

Wiara – to wielki skarb. Wiara przenosi góry... Że naszych nie przeniosła, to tylko dlatego, że o to nikt nie prosił, niczyja myśl nawet nie dotknęła takiego czegoś, takiej prośby-grzechu. Wiadomo, że Góry mogą być Górami tylko wtedy, kiedy są w Górach. One muszą zostać na swoim miejscu. To do nich trzeba wrócić⁴⁷.

Основана на вірі реінвенція генерує уж третє покоління вроджених по 1947 р., творяче родини, жыюче, працююче на чужыні, з полным єднак віром, же їх Отчызмом єст Лемковина, а не вертают там лем прото, же неє такой можливости.

Вкінці барз свідомі і стратегічні вписана в *A Wisła dalej płynie* віра, же «zechcą przeczytać i spróbują zrozumieć» то запрошыня сусіда до свойого стола віры. Зас неє ту згідности зо стандардовым укладом сил, котрий барз стандардово выражат Збігнєв Сятковскі, коментуючы Муранькову дедикацію:

Harda po góralsku dedykacja. Polacy to są nasi sąsiedzi. Jesteśmy sąsiadami, a nie, jak to sam Trochanowski wymawiał kiedyś Harasymowiczowi, że ponoć tej

⁴⁴ P. Murianka, *A Wisła dalej płynie*, с. 22.

⁴⁵ Там же, с. 23.

⁴⁶ Там же, с. 27.

⁴⁷ Там же, с. 29.

formuły użył – trzeba patrzeć przy czym stole się siedzi. To są dwa różne podejścia. On powiada: nie ma zgody na to, że Łemkowie są wewnętrzną częstką, nie-równorzędną częstką Polski i polskości⁴⁸.

Нестандардовий коментар вивисшання ся гев не достереже. Если остало підняте обовязуюче уж шістдесят років (з перспектывы Мурыанкой автобіографії) рішыня, же не можна дати затопити ся течыню Віслы, то жыючы попри нас особы мусят быти сусідами, в добрым того слова значыню, до котрых можна піти на гостину, запросити до зрозумліня і порозумліня, котре єст основом автобіографічного пакту і основом сусідского жытя. Сам Мурыанка під тым єдносторонным коментарьом Сятковского помішат коротке поясніня: «Sąsiad to ciepłe słowo. Czasem cieplejsze niż brat, np. Wielki Brat»⁴⁹. Нее гев мовы о пробі сил, котру видит, одчытує Сятковский («W słowie „spróbuję” ja, Polak, odczytuję, no, zaproszenie do próby sił – czy w ogóle uda się zrozumieć»⁵⁰). Єст натоміст явне вказаня, як тяжко з позиції центра чытати одмінніст периферії, навет коли автобіографія, узнавана за соспільний середок меджелюдского порозумліня⁵¹, скерувана єст што найменше в такій самій ступени до сусідів, як і до своїх.

Біблійографія

- Assmann J., *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, пер. А. Kryczyńska-Pham, Warszawa 2008.
- Barna A., *Z pamiętnika wysiedleńca. Wspomnienia*, Legnica-Wrocław 2004.
- Chomiak R., *Nasz łemkowski los*, Nowy Sącz 1995.
- Czermińska M., *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*, Kraków 2000.
- Dislocation*, в: B. Ashcroft, G. Griffiths, H. Tiffin, *Key Concepts in Post-Colonial Studies*, London-New York 1998, с. 73-75.
- Duć-Fajfer H., „A Wisła dalej płynie” Petra Murianki. *Autobiografia jako mit reinwencyjny*, в: *Autobiografie (po)graniczne*, ред. I. Iwasiów, T. Czerska, Kraków 2016, с. 15-29.
- Duć-Fajfer H., *Być Łemkiem w PRL-u*, «Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne» 2001, з. 36, с. 141-172.

⁴⁸ Там же, с. 7.

⁴⁹ Там же, с. 8.

⁵⁰ Там же, с. 7.

⁵¹ P. Lejeune, *Wariacje na temat pewnego paktu*, с. 18.

- Duć-Fajfer H., *Główne nurty współczesnej poezji łemkowskiej*, «Roczniki Humanistyczne KUL» 1994, т. 42, з. 7, с. 184-200.
- Glazer N., Moynihan D., *Beyond the Melting Pot. The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians, and Irish of New York City*, Cambridge, Mass. 1963.
- Gordon M., *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion and National Origins*, New York 1964.
- Kołodkowski L., *Obecność mitu*, Warszawa 2003.
- Lejeune P., *Le Pacte autobiographique*, Paris 1975, *Collection Poétique*, 14.
- Lejeune P., *Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*, ред. R. Lubas-Bartoszyńska, пер. W. Grajewski, S. Jaworski, A. Labuda, R. Lubas-Bartoszyńska, Kraków 2001.
- ММ, (*Oto Petro Murianka...*), в: P. Murianka, *Suchy badyl*, Nowy Sącz 1983.
- Murianka P., *A Wisła dalej płynie*, Krynica-Legnica 2007.
- Pawelczak J., *Wspomnienia moje o tragedii mojego narodu*, в: *Mniejszość w warunkach zagrożenia. Pamiętniki Łemków*, ред. W. Sitek, Wrocław 1996, с. 116-122, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 1821.
- Price Ch., *The Study of Assimilation*, в: *Migration*, ред. J. A. Jackson, Cambridge 1969, с. 181-237.
- Siatkowski Z., [Вступ], в: P. Murianka, *A Wisła dalej płynie*, Krynica-Legnica 2007, с. 7-8.
- Trochanowski P., *Słowo Łemka o sobie i swoim narodzie*, «Regiony» 1987, ч. 2-4, с. 5-15.
- Weber M., *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, пер. D. Lachowska, Warszawa 2002.
- Yinger J. M., *Toward a Theory of Assimilation and Dissymilation*, «Ethnic and Racial Studies» 1981, т. 4, ч. 3, с. 249-264, [он-лайн:] <https://doi.org/10.1080/01419870.1981.9993338>.
- Zieniewicz A., *Odmiany paktów autobiograficznych w literaturze XX wieku*, в: Тот же, *Pakty i fikcje. Autobiografizm po końcu wielkich narracji (szkice)*, Warszawa 2011, с. 54-70.
- Гоч Т., *Жытя Лемка / Życie Łemka*, Зиндранова 1999.
- Малинякъ М., *Зерна горушичны изъ дерева жизни*, Перемышль 1910.
- Муранька П., *Як сокіл воды на камени / Jak sokół wodę z kamienia*, пер. B. Dohnalik, Warszawa 1989.
- Ци то лем туга, ци надія. Антологія повиселенчой лемківської літератури / *Czy to tęsknota, czy nadzieja. Antologia powysiedleńczej literatury łemkowskiej*, ред. О. Дуць-Файфер, Лігниця 2002.
- Фільми:
- Changed by Thalerhof*, [он-лайн:] www.youtube.com/watch?v=n6Q6SRbDQic, 30.09.2017.
- Even Tears Were Not Enough/ Аж і слезы не старчыли*, [он-лайн:] https://www.youtube.com/watch?v=_JCGkBiRZVA, 30.09.2017.
- Первая мировая война. Концлагерь Талергоф и Терезин*, [он-лайн:] www.youtube.com/watch?v=UJu_QylrFJI, 30.09.2017.